

Пан Володийовський

КУПИТИ

Роман «Пан Володийовський» — завершальна частина історичної трилогії Генрика Сенкевича, у якій показано боротьбу Речі Посполитої з турками й татарами після того, як король Ян Казимир зрікся престолу. Центральна постать роману — полковник пан Єжи Міхал Володийовський, найліпший жовнір Речі Посполитої, як говорить про нього автор. Цей образ яскравий і близький нам. Він незвичайний, бо ввібрав у себе найкращі риси, притаманні позитивним персонажам: вірність і шляхетність, силу духу й безстрашність, доброзичливість і товариськість, стійкість у біді й силу волі, уміння вище за власні турботи поставити служіння найдорожчим ідеалам, любов до Вітчизни, котрій він, як воїн, безкорисливо віддав майже чверть століття. Автор змальовує в романі й тривале мирне родинне життя пана Володийовського, розкриває душевні достоїнства героя, щоб болючіше відгукнулася у серцях читачів його трагічна смерть, яка сталася під час узяття сотисячною турецько-татарською армією у серпні 1672 року Кам'янця — однієї з найбільших на Поділлі фортець. Сміливий войовник гине, не зрадивши присяги Вітчизні. Цим він кидає докір тодішній владі, що пішла на зговір із загарбником і здала місто.

Світовий Історичний Роман

Генрик СЕНКЕВИЧ

ПАН ВОЛОДИЙОВСЬКИЙ

ГЕНРИК СЕНКЕВИЧ

Henryk Sienkiewicz
PAN WOŁODYJOWSKI

Генрик Сенкевич

ПАН ВОЛОДИЙОВСЬКИЙ

З польської переклав Євген Литвиненко

Перекладено за виданням:
Henryk Sienkiewicz. Pan Wołodyjowski.
Państwowy Instytut Wydawniczy.
Warszawa, 1962.

Роман «Пан Володийовський» — завершальна частина історичної трилогії Генрика Сенкевича, у якій показано боротьбу Речі Посполитої з турками й татарами після того, як король Ян Казимир зрікся престолу.

Центральна постать роману — полковник пан Єжи Міхал Володийовський, найліпший жовнір Речі Посполитої, як говорить про нього автор. Цей образ яскравий і близький нам. Він незвичайний, бо ввібрав у себе найкращі риси, притаманні позитивним персонажам: вірність і шляхетність, силу духу й безстрашність, доброзичливість і товариськість, стійкість у біді й силу волі, уміння вище за власні турботи поставити служіння найдорожчим ідеалам, любов до Вітчизни, котрій він, як воїн, безкорисливо віддав майже чверть століття.

Автор змальовує в романі й тривале мирне родинне життя пана Володийовського, розкриває душевні достоїнства героя, щоб болючіше відгукнулася у серцях читачів його трагічна смерть, яка сталася під час узяття стотисячною турецько-татарською армією у серпні 1672 року Кам'янця — однієї з найбільших на Поділлі фортець. Сміливий войовник гине, не зрадивши присяги Вітчизні. Цим він кидає докір тодішній владі, що пішла на зговір із загарбником і здала місто.

Охороняється законом про авторське право.

Жодна частина цього видання не може бути використана чи відтворена в
будь-якому вигляді без дозволу видавця.

© Литвиненко Є., український переклад, редагування, коментарі, 2019
© Навчальна книга – Богдан, виключна ліцензія на видання, оригінал-макет, 2020
© Радишевський Р., післямова, 2019

ПРОЛОГ

Невдовзі після війни з угорцями і шлюбу Анджея Кмитиця з панною Олександрою Білевич усі чекали ще на одне весілля — не менш доблесний і славний жовнір Речі Посполитої, полковник лауданської хоругви пан Єжи Міхал Володийовський мав побратися з панною Анною Борзобогатою-Красенською.

Але через численні загайки весілля відкладалося. Панна Борзобогата, вихованка княгині Вишневецької, без її благословення не давала згоди на шлюб. Часи були неспокійні, тож пан Міхал, залишивши дівчину у Водоктах, сам вирушив по благословення до княгині, у Замостя.

Проте й тут йому не пощастило — княгині у Замості він не застав. Вона повезла сина навчатися до Відня, при імператорському дворі.

Наполегливий рицар подався слідом за нею, хоч ця поїздка відібрала у нього купу часу. Владнавши там справу, він повертався додому, сповнений надій.

Та вдома ситуація була неспокійна: жовніри вступали до союзів, в Україні не припинялися бунти, пожежа не згасала й на сході. Щоб закрити кордон, збирали нове військо.

Ще дорогою до Варшави гінці вручили панові Міхалу листа з наказом від руського воєводи. Ставлячи благо Вітчизни понад власні блага, він, одклавши весілля, поїхав в Україну. Декілька років провів він у далекому краю у вогні, борні й ратних трудах, не завше маючи можливість бодай вісточку послати своїй знудьгованій нареченій.

Відтак його відправили послом до Криму, а невдовзі настала злощасна й прикра міжусобна війна з паном Любомирським, у якій пан Міхал боровся супроти цього вельможі (котрий втратив сором і совість) на боці короля, і нарешті під проводом Собеського¹ знову повів свій полк в Україну.

Слава його наймення росла, його всюди називали першим жовніром Речі Посполитої, але життя маленького рицаря минало у журбі, зітханнях і чеканні.

Та ось настав тисяча шістсот шістдесят восьмий рік, і він, одержавши за розпорядженням пана каштеляна відпустку, на початку літа поїхав по милу наречену до Водоктів, щоб звідти привезти її до Кракова.

Княгиня Гризельда на той час уже повернулася з Відня і, бажаючи бути весільною матір'ю нареченої, запрошувала відгуляти весілля у себе.

Подружжя Кмитиців залишилося у Водоктах, не сподіваючись на скору звістку від Міхала та й переймаючись більше новим гостем, якого вони очікували. Досі провидіння не послало їм дітей, але тепер мала настати така щаслива й жадана переміна.

Рік видався на диво урожайний. Хліба вродило стільки, що гамазеї й комори не могли вмістити збіжжя, й неозорі лани аж до обрію були вкриті скиртами. В околицях,

РОЗДІЛ І

Однієї чудової осінньої днини пан Анджей Кмитиць сидів собі під тінистим дахом альтанки і, попиваючи післяобідній мед, поглядав крізь обвите диким хмелем віття на дружину, що походжала чисто підметеною садовою доріжкою.

Була вона надзвичайно вродлива, ясноволоса, з лагідним, янгольським обличчям.

Ступала Оленька поволі й обережно, сповнена спокою і благодаті.

Пан Анджей Кмитиць дивився на дружину страшенно закоханим поглядом. Він невідривно водив за нею очима, як собака за господарем. При цьому він увесь час усміхався й підкручував вуса.

Глянувши на цього веселого жовніра, можна було сказати, що він змалечку був жартівником і замолоду поколобродив чимало.

Тишу в саду порушували тільки стукіт дозрілих плодів, що падали на землю, і гудіння бджіл. Погода стояла чудова. Був початок вересня. Сонце не гріло вже спекотно, а освітлювало все довкола м'яким золотавим сяйвом. У цьому сяйві серед сірого листя так рясно виблискували червоні яблука, що, здавалося, дерева обліплені ними. Галуззя слив угиналося під плодами, вкритими сивим воском. Перші провісні нитки павутини на гілках ледь здригалися від подуву вітру, такого легкого, що в саду не ворухився жоден листочок.

Можливо, й ця райська погода так звеселяла серце пана Кмитиця, бо обличчя його прояснювалося дедалі більше. Нарешті він одпив іще ковток меду й озвався до дружини:

— Оленько, йди-но сюди! Я щось тобі скажу.

— Тільки не те, чого мені й чути не хочеться.

— Богом присягаюся, ні! Дай шепну на вушко.

— Сказавши це, він обійняв дружину однією рукою, торкнувшись вусами її білявого волосся, й прошепотів:

— Якщо народиться хлопчик, назвемо Міхалом.

Вона відвернулася, зашарівшись від зніяковіння, і теж прошепотіла йому:

— Ти ж обіцяв не перечити, щоб був Геракліуш.

— Бачиш, сонечко, це на честь Володийовського...

— Невже пам'ять про діда не важливіша?

— І мого добродійника... Гм! А й правда... Проте другий уже неодмінно буде Міхал! Це вже напевно!

Тут Оленька підвелася і спробувала звільнитися з обіймів пана Анджея Кмитиця, але він іще міцніше притиснув її до себе й заходився цілувати їй уста, очі, повторюючи при цьому:

— Ой ти, мій скарбе, мій коштовний скарбе, кохання моє безцінне!

Подальшу їхню розмову перебив пахолок, котрий з'явився в кінці вулиці й квапливо біг до альтанки пана Кмитиця.

— Чого тобі? — запитав пан Кмитиць, відпускаючи дружину.

— Пан Харламп приїхали і зволять в оселі чекати, — відповів пахолок.

— А ось і він сам! — вигукнув Кмитиць, побачивши чоловіка, що наближався до альтанки. — Лелечко, як у нього вуса посивіли! Здоров був, товаришу любий, побратиме мій давній!

Сказавши це, він вискочив з альтанки і з розкритими обіймами побіг назустріч панові Харлампі.

Але пан Харламп спершу низько вклонився Оленьці, котру колись давно часто-густо бачив у Кейданах, при дворі віленського князя воєводи, поцілував своїми розкішними вусами її маленьку руку й аж потім обійняв Кмитиця, зарившись у нього на плечі.

— О Боже, що з вами трапилося? — здивовано спитав господар.

— Одному Господь послав щастя, — відповів Харламп, — а в другого відібрав. А печаль мою тільки вашій милості я й можу повідати.

Тут він поглянув на дружину пана Анджея, і вона, здогадавшись, що при ній пан Харламп не наважується заговорити, сказала чоловікові:

— Я звелю принести ще меду, а поки що вас самих залишу.

Кмитиць повів пана Харлампа до альтанки і, посадивши на лаву, вигукнув:

— Що з тобою? Може, в чомусь допомогти? Тож важ на мене, як на Завішу!²

— Нічого мені не треба, — відповів старий жовнір, — і допомога мені ніяка не потрібна, доки я оцією рукою ще ворухнути можу й шаблю втримати теж, але давній наш приятель, найдостойніший кавалер Речі Посполитої, у великій біді, та й хто знає, чи живий він...

— Ой лишенько! У Володийовського біда?

— Ще й яка!— підтвердив пан Харламп і знову зайшовся слізьми. — Знай же, ваша милость, що панна Анна Борзобогата покинула юдоль земну.

— Померла! — крикнув Кмитиць, схопившись обіруч за голову.

— Як пташка, вражена стрілою.

Запало мовчання, тільки яблука з важким стуком падали на землю тут і там та пан Харламп зітхав дедалі гучніше, через силу стримуючи плач, а Кмитиць, заломивши руки й хитаючи головою, повторював:

— Боже милостивий! Боже праведний!

— Не дивуйтеся, ваша милость, тому, що я так розкис, — промовив нарешті пан Харламп, — бо якщо у вас на саму тільки звістку про біду защеміло серце від dolor, що й казати про мене, котрий і її смерть, і його безмірну журбу бачив.

Тут зайшов пахолок, несучи на таці дзбан і ще одну склянку, а за ним і Оленька, яка знемагала від цікавості.

Глянувши чоловікові в обличчя й завваживши його глибоке збентеження, вона, не витримавши, спитала:

— Що за вісті ви привезли, ваша милость? Не відштовхуйте мене. Може, я вас утішу, може, поплачу з вами, а може, й порадою допоможу...

— Тут і твоя голова поради не знайде, — відповів пан Анджей. — Боюся тільки, щоб від таких вісток здоров'я твоє не погіршало...

— Я все витерплю. Найгірше — це невідомість, — сказала Оленька.

— Ануся померла! — повідомив пан Кмитиць.

Оленька зблідла й важко опустилася на лаву. Кмитиць подумав був, що вона зомліла, але печаль узяла гору над раптовістю звістки. Оленька заплакала, а обидва рицарі дружно їй завтурували.

— Оленько, — промовив нарешті Кмитиць, намагаючись відвернути її від плачу, — невже ти не віриш, що душа Анусі в раю?

— Не за нею, а без неї, осиротівши, я плачу і ще за сердешним паном Міхалом, бо хотіла б я вірити у спасіння власної душі, так само як у її вічне блаженство вірю. На рідкість добродісна вона була, сердечна, добра. Ох, Анусю! Моя любя Анусю!..

— Я бачив, як вона вмирала, — озвався пан Харламп, — і всім можу побажати такої побожної смерті.

Знову запало мовчання, а коли вкупі зі сльозами спливла журба, Кмитиць сказав:

— Розповідай, ваша милость, як усе було, у найсумніших місцях медом дух підкріплюючи.

— Спасибі, — подякував пан Харламп. — Ось тільки вип'ю кілька ковтків, якщо і ти мені компанію складеш, а то біль не лишень серце стискає, а й за горло, як вовк, хапає, от-от задушить. Ось як це було. Їхав я із Ченстохови до рідних країв, думав, візьму в оренду маєток, поживу на схилку літ у мирі й спокої. Годі мені воювати, бо я ще підлітком до війська вступив, а нині вже голова сива. Якщо не всиджу на місці, може, і стану під чийсь стяги, хоч, правду сказати, союзи ці із кривдниками, котрі до решти Вітчизну зруйнували, та чвари всякі, на потіху ворогам розпалювані, геть відвернули мене від Беллони... Боже милий! Кажуть, пелікан своєю кров'ю дітей годує. Та у бідолашної Вітчизни вже й крові не лишилося. Добрим жовніром був Свідерський... Бог йому суддя!..

— Ох, моя люба Анусю! — з плачем урвала його пані Олександра, — якби не ти, що б зі мною й з усіма нами сталося!.. Ти була для мене надією і захистом! Анусю, кохана моя Анусю!

Почувши це, пан Харламп знову зайшовся плачем, але ненадовго, бо Кмитиць звернувся до нього зі словами:

— А скажи-но, ваша милость, де ти Володийовського зустрів?

— Зустрілися ми у Ченстохові, де обидва вирішили зупинитися, щоб принести дари чудотворній іконі Божої Матері. Він сказав, що їде з нареченою до Кракова побачитися з княгинею Гризельдою Вишневецькою, без благословення і згоди якої Ануся під вінець іти не хотіла. Дівчина тоді була здорова, а Міхал веселий, як птах. «Ось, — сказав він, — Господь винагородив мене за вірну службу!» Вихвалявся переді мною та зуби скалив, нехай Бог йому простить, адже свого часу суперечка у нас через цю дівчину вийшла, і ми на герць стати хотіли. Де вона тепер, бідолашна?

Тут пан Харламп знову зарідав, але Кмитиць зупинив його:

— То ти кажеш, ваша милость, що вона здорова була? Невже дівчина померла нагло?

— Авжеж, нагло. Замешкала вона у пані Замойської, та саме з чоловіком, паном Марцином, у Ченстохові гостювала.

Володийовський, бувало, цілісінькими днями у них просиджував, трохи нарікав на гаянку, казав, що зачекався, мовляв, так їм і за рік до Кракова не дістатися, бо усі їх дорогою радо приймають. Та й не дивно! Такого жовніра, як пан Володийовський, всякий був радий привітати і не скоро відпустити. Міхал і мене до панянки запрошував, ще й жартував: надумаєш до неї залицятися — зарубаю. От тільки їй без нього білий світ був не милий. А мене, старого, нудьга точила: справді-бо, вже скоро й волосся на голові не буде, а я досі неохоченьбою ходжу. Та годі про це!

Аж ось якось уночі прибігає до мене Володийовський страшенно збентежений. «Ой лишенько! Чи не знаєш, каже, лікаря якого?» — «А що сталося?» — «Занедужала Ануся, не впізнає нікого!» — «Чи давно?» — питаю. «Та ось щойно прислали чоловіка від пані Замойської!» А надворі ніч! Де тут шукати лікаря, коли тільки кляштор у сусідстві, а у місті руїн більше, ніж людей. Ну, знайшов я все-таки фельдшера, але він іти не хотів, то я його обушком пригнав. Щоправда, там не лікар, а ксьондз був потрібен. Розшукали ми нарешті достойного отця пауліна, і він молитвами бідолашну до тьми привів, вона й причаститися змогла, і з паном Міхалом ніжно попрощалася. Наступного дня ополудні її не стало. Фельдшер казав, напоїли її чимось, та не віриться, бо у Ченстохові злі чари силу втрачають. Але що з Володийовським коїлося, він таке городив, ну, та Господь Бог йому простить, бо людина в горі себе не пам'ятає... От, кажу як на сповіді, — тут пан Харламп голос стихив, — богохульствував не тямлячись.

— Богохульствував?! Невже? — тихо повторив Кмитиць.

— Вибіг від небіжчиці у сіни, із сіней на подвір'я, хитається, мов п'яний. Піднявши кулаки до неба, несамовито заволав: «Так ось яка мені нагорода за мої труди, за мої рани, за мою кров, за відданість Вітчизні?! Одну-єдину ягничку я мав, Господи, і ту ти відібрав. Досвідченого жовніра, який гордо ступає землею, тобі здолати до снаги, але невинну голубку задушити і кіт, і яструб, і шуліка зможуть... і...»

— Мати Божа! — вигукнула пані Олександра, — не повторюй, ваша милість, бо біду на оселю накличеш!

Пан Харламп, перехрестившись, провадив далі:

— Ось тобі, каже, жовніре, за твою службу нагорода, бери! Господь знає, що творить, хоч цього ані людським розумом не збагнути, ані людською справедливістю не зміряти. Отак він богохульствував, а потім упав як підкошений, і ксьондз над ним екзорцизми читав, щоб прогнати від ослабленої душі бісів.

— А чи швидко він отямився?

— Цілісіньку годину лежав як мертвий, потім прочунявся і, пішовши до себе на квартиру, звелів нікого не впускати. Під час похорону я йому сказав: «Пане Міхале, пам'ятай про Бога!». Він нічого не відповів. Три дні ще просидів я у Ченстохові, жаль було його покидати, але марно я у двері до нього грюкав. Він не хотів мене бачити. Довго я роздумував, що робити, чи то двері у нього висаджувати, чи то їхати... Чоловіка без допомоги й утіхи залишити? Бачу, однак, що нічого не доможуся, і вирішив я до Скшетуського навідатись. Він із паном Заглобою найліпші його приятелі, може, й знайдуть шлях до його серця, особливо пан Заглоба. Цей чоловік кмітливий і до всякого ключик підбере.

— І ти був, ваша милість, у Скшетуських?

— Був, але й тут мені не пощастило. Вони обидва із Заглобою поїхали під Калиш до ротмістра пана Станіслава. Коли повернуться, не знає ніхто. Отоді я й подумав собі: мені все одно їхати на Жмудь, тож і вирішив заглянути до вас, моїх добродійників, і про все вам розповісти.

— Я давно знав, що ти шляхетної душі чоловік, — промовив пан Кмитиць.

— Та тільки не про мене, а про Володийовського річ, — відповів Харламп, — і признаюся вам, панове, що мене хвилює те, як би він розумом не схибнувся.

— Господь убереже його від цього, — сказала пані Олександра.

— Якщо й убереже від цього, то Міхал неодмінно чернечу рясу надіне, запевняю вас, ваші милості, що, скільки живу, жалісливішої картини я не бачив! А шкода жовніра! Ой, шкода!

— Як це шкода? На одного слугу Божого стане більше, — відгукнулася знову пані Олександра.

Харламп заходився ворушити вусами й терти чоло.

— Шановна добродійко... Це як подивитися — може, стане, а може, й не стане. Полічіть, ваші милості, скільки він язичників та єретиків на той світ відправив, цим він Спасителя нашого і Пречисту Діву Богородицю більше, аніж якийсь ксьондз молитвами прославив. Повчальна історія! Нехай кожен служить Усевишньому, як уміє... До того ж, панове, з-поміж єзуїтів завше хтось мудріший за нього знайдеться, а от другої такої шаблі в усій Речі Посполитій не знайти!

— Твоя правда! — згодився Кмитиць. — А чи не знаєш, ваша милость, де він: у Ченстохові чи поїхав кудись?

— Там він був аж до самісінького мого від'їзду. Де потім подівся — не відаю. Знаю тільки, що не дай Боже розум у нього відбере або якась інша хвороба нападе, що в парі з цією ходить, залишиться він один-однісінький — без рідних, без друзів, без будь-якої втіхи.

— Нехай береже тебе, вірний приятелю, у святому нашому місті Пречиста Діва! — зненацька вигукнув Кмитиць. — Ти для мене стільки добра зробив, що й брат рідний більше зробити б не зміг!..

Надовго залягла тиша. Пані Олександра глибоко замислилася і враз, підвівши свою золотоволосу голову, звернулася до чоловіка:

— Чи пам'ятаєш ти, Єндреку, чим ми йому зобов'язані?

— Якщо забуду, очей у Сірка доведеться позичити, бо своїми соромно буде на людей дивитися.

— Єндреку, ти не можеш його в біді залишити!

— Як це?

— Їдь до нього.

— Ох, жіноче добре серце, ох, матінко люба! — вигукнув Харламп і заходився цілувати руки пані Оленьки.

Але Кмитицеві не до шмиги була порада дружини, він похитав головою і сказав:

— Заради нього я поїхав би на край світу, але... сама бачиш... якби ж ти здорова була, а то, не дай Боже, ще страх якийсь чи пригода якась станеться... Та я б там висох із горя... Дружина для мене на першому місці, а вже потім приятелі. Жаль мені Міхала, але так складається!..

— Я тут під опікою отців-лауданців залишуся. Зараз у нас спокійно, та і я не з боязких. Без Божої волі у мене волосина з голови не впаде... А Міхалові, можливо, допомога твоя потрібна...

— Ще й як потрібна! — докинув слівце Харламп.

— Чуєш, Єндреку? Я здорова. Тут мене ніхто не скривдить. Знаю я, важко тобі на від'їзд одважитися...

— Легше було б супроти гармат із коцюбою йти! — перебив її Кмитиць.

— Невже ти гадаєш, сумління тебе не гризтиме, якщо залишишся, адже вдень і вночі згадуватимеш, що приятеля свого у біді покинув. Та ще й Господь Бог, розгнівавшись, відмовить нам у благословінні.

— Ножа у серце мені встромляєш! У благословінні відмовить? Оцього я вже справді боюся.

— Другого такого приятеля, як пан Міхал, у тебе на світі нема — рятувати його твій обов'язок святий!

— Я Міхала усім серцем люблю! Ти мене вмовила!.. Та якщо їхати, то треба негайно, нема чого зволікати, кожна година дорога! Зараз іду запрягати... Боже ти мій, неville нема іншої ради? Лиха година занесла їх аж під Калиш. Та хіба я за себе, за тебе потерпаю, моя крихітко! Мені легше маєтки й усе добро втратити, аніж одну-єдину днину без тебе прожити. Якби мені хто сказав, що я не задля подвигів ратних тебе тут саму залишу, я б йому шаблю аж по ефес у горло всадив. Обов'язок, кажеш? Нехай буде й так. Дурень той, хто озирається назад! Але якби не Міхал, я б ні за що не поїхав, тільки заради нього!

Тут він звернувся до Харлампа:

— Ходімо, твоя милость, зі мною у стайні, сидлати час. А ти, Оленько, звели пакувати мене в дорогу. І нехай хтось із лауданських за молотьбою нагляне... А ти, пане Харлампе, хоч тижнів зо два у нас побудь, дружини моєї не залишай. Може, тут на околиці й маєток якийсь знайдеться. Любич в оренду візьмеш? Підходить? Та поквапмося на стайню. За годину я маю вирушити. Як треба, то треба!..

РОЗДІЛ II

Іще задовго до заходу сонця рицар попрощався із заплаканою дружиною, котра дала йому в дорогу ладанку з частинкою животворного хреста у золотій оправі, й вирушив у путь. А що пан Кмитиць змолоду був привчений до походів, то відразу помчав щодуху, немовби гнався за татарами.

Діставшись Вільна, він повернув на Гродно й Білосток, а звідти вирушив до Седльців. Проїжджаючи через Луків, Кмитиць довідався, що родина Скшетуських із дітьми й паном Заглобою саме повернулася з Калиша, і вирішив заглянути до них, бо з ким же ще він міг поділитися думкою про те, як урятувати Володийовського.

Там зустріли його з подивом і радістю, яка відразу перейшла у ревний плач, ледве він повідав про новину.

Найбільше переживав пан Заглоба. Він пішов на ставок і ридав там цілісінький день, і так щиро, що, як сам потім розказував, вода вийшла з берегів і довелося відкрити гатку. Але, наплакавшись уволу, заспокоївся і ось що згодом сказав на раді:

— Янові їхати не можна, його обрано до каптуру*, справ там по зав'язку, після усіх цих війн духи неспокійні витають. Із того, що нам тут пан Кмитиць розповів, виходить, що бусли на зиму у Водоктах залишаються. Вони там на балансі й мають робити своє. Не дивно, що при такому господарстві Кмитицю поїздка не до речі, та ще й ніхто не знає, скільки вона триватиме. Твій приїзд, Анджею, робить тобі велику честь, але я щиро ось що скажу: повертайся додому. Міхалові зараз такий чоловік потрібен, котрий, навіть якщо його відштовхнуть і бачити не схочуть, не образиться. *Patientia*** там потрібне і досвід великий, а самої тільки приязні тут *non sufficit****. Не розгнівайся, ваша милість, коли скажу, що ми з Яном його найперші приятелі, у яких тільки пригодах укупі не побували. Боже ти мій милий! Скільки разів один одного виручали!

— Може, мені з суду піти? — перебив його Скшетуський.

— Отямся, Яне, це служба державна! — суворо відповів йому Заглоба.

— Бог свідок, — говорив знічений Скшетуський, — свого двоюрідного брата Станіслава я щиро люблю, але Міхал для мене дорожчий.

— А для мене Міхал і за рідного брата дорожчий, тим паче що рідного я ніколи не мав. Не час сперечатися, хто Міхалові більше відданий! Бачиш, Яне, якби це нещастя тільки зараз сталося, я б перший тобі сказав: віддай катові свого суддівського ковпака і їдь. Але розміркуй, скільки часу сплигло відтоді, коли пан Харламп із Ченстохови на Жмудь поїхав, а пан Анджей до нас зі Жмуді. Тепер до Міхала не лишень їхати, а й залишитися з ним треба, не лишень плакати, а й поміркувати з ним укупі. Не лишень на розп'ятого Спасителя нашого як на приклад йому показувати, а й приємною бесідою і жартом розум і серце його звеселити. Знаєте, кому їхати треба? Мені! І я поїду! Господь мені допоможе! Знайду Міхала в Ченстохові — сюди привезу, а не знайду — то хоч і до Молдавії по нього подамся й доти, доки матиму сили бодай дрібку тютюну до ніздрів піднести, шукати не перестану.

Почувши ці слова, обидва рицарі заходилися по черзі обіймати пана Заглобу, а старий на думку про спостигле Міхала горе й про те, скільки він сам тепер матиме мороки, знову розчулився. Він уже й сльози витирати почав, а коли обійми йому надокучили, промовив:

— Ви мені за Міхала не дякуйте, бо ви йому не ближчі за мене!

— Ми не за Володийовського тобі дякуємо, — відповів Кмитиць, — бо тільки нечулого, воістину кам'яного серця не пройняла б твоя, ваша милість, готовність у такі похилі літа — заради дружби — на край світу їхати. Інші у такі роки про теплий припічок подумляють, а ти, шляхетний чоловіче, так про довгу дорогу говориш, неначе мені чи панові Скшетуському одноліток.

Пан Заглоба не приховував своїх років, але, правду кажучи, не любив, коли йому про старість, як про вірну подругу численних недугів, нагадували. І хоч очі у нього були ще червоні від сліз, він, кинувши невдоволений погляд на Кмитиця, сказав:

— Ех, мосьпане! Коли мені пішов сімдесят сьомий рік, я з нудьгою дивився на білий світ, немовби дві сокири зависли у мене над головою, та коли мені минув вісімдесятий, така бадьорість у мене влилася, що

про одруження почав подумувати. І ще невідомо, хто перед ким вихвалитися може.

— Я вихвалитися не стану, а от для твоєї милості на слова не поскуплюся.

— Зі мною тягатися тобі, ваша милость, не слід, бо ще й сконфузити можу, як колись я пана гетьмана Потоцького перед його величністю королем сконфузив. Пан гетьман на мій вік натякав, а я візьми й скажи: нумо, хто більше через голову перевертів зробить, тоді й побачимо, чия візьме? І що ж виявилось? Пан Ревера³ перекинувся тричі, і його гайдуки підіймати кинулися — сам підвестися на ноги не міг, а я його зусібіч обійшов, аж тридцять п'ять разів через голову перекинувся. Запитай у Скшетуського, він на власні очі це бачив.

Скшетуський уже звик, що з деяких пір пан Заглоба у всьому посилався на нього, як на живого свідка, тому й бровою не повів і знову заговорив про Володийовського.

Пан Заглоба тим часом замовк, поринувши у глибоку задуму, й аж наприкінці вечері повеселішав і звернувся до приятелів із такими словами:

— А тепер я скажу вам те, чого не кожний розум доскочить. Усе в руках Божих, та здається мені, що наш Міхал скорше загоїть цю рану, аніж ми гадаємо.

— Дай Боже, от тільки як ти, ваша милость, про це здогадався? — запитав Кмитиць.

— Гм! Тут і чуття особливе потрібне, що від Бога дається, і досвід великий, якого у ваші роки бути не може, та й Міхала знати треба. Кожен має свою вдачу. Одного так нещастя вдарить, неначе, висловлюючись *figuraliter*^{****}, у воду кинули камінь. Вода зверху *tacite*^{*****} плине, а тим часом на дні камінь, він шлях їй заступив, воду каламутить і ятрить страшенно, й так далі лежатиме і ятритиме, аж поки уся вода у Стікс спливе! Ось ти, Яне, до таких належиш, і таким живеться найважче у світі, бо й горе, й пам'ять завше з ними. А інший, навпаки, *eo modo*^{*****} удари долі сприйме, ніби його кулаком у шию огріли. У нього від горя в очах потемніло, аж гульк, отямився, а відтак, коли рана загоїлася, і забув про неї. З такою вдачею, скажу я вам, значно легше жити у цьому сповненому пригод світі.

Рицарі, затамувавши дух, услухувалися в мудрі слова пана Заглоби, а він, тішачись, що його слухають із такою увагою, провадив далі:

— Я Міхала наскрізь бачу і, Бог свідок, не хочу на нього наговорювати, та тільки здається мені, що він про весілля більше, ніж про дівчину цю, думав. І не дивно, що занепав духом, бо гіршої біди для нього годі й вигадати. Ви навіть собі уявити не можете, як він хотів одружитися... Нема у нього в душі ні жадібності, ні гордині, усіх благ він зрікся, багатство втратив, про платню навіть не заїкнувся, але за всі труди, за всі заслуги нічого не хотів він од Бога і від Речі Посполитої, опріч дружини. І от, тільки уподобав він ласий шматочок і до рота піднести його хотів — а йому ніби хтось у цей час у вуса дмухнув! Ось тобі! Їж! І як тут було не впасти у розпач? Певна річ, він і через дівчину побивався, але, не дасть Бог збрехати, його більше діяла прикрість, що знову неоженьбою лишився, хоч сам, можливо, присягнути ладен, що це не так.

— Дай Боже! — повторив Скшетуський.

— Постривайте, нехай затягнуться новою шкірою, загояться його душевні рани, і побачимо, чи не повернеться до нього колише завзяття. *Periculum*^{*****} тільки в тому, щоб він тепер *sub onere*^{*****} відчаю, згараю не накоїв би чи не надумав чого, про що сам згодом шкодуватиме. Але тут уже чому бути, того не минути, людина в біді чинить скоро. А мій пахолок уже дорожні речі зі скринь дістає і складає, і не до того ці слова, щоб не їхати, а щоб потішити вас, панове, на прощання.

— Батьку, ти знову Міхалові пов'язкою на рани будеш? — вигукнув Ян Скшетуський.

— Як і тобі був колись. Пам'ятаєш? Мені б тільки знайти його чимскоріше, щоб не сховався він у якомусь кляшторі чи не подався у далекі степи, бо йому там змалку кожен кущик знайомий. Ти, пане Кмитиць, на літа мої натякнув, тільки ось що я тобі скажу: жодному гінцеві з листом мене не наздогнати, і, якщо брешу, звели мені, коли повернуся, нитки з тонких старих тканин витягати, горох лущити або ж за прядку посади. Мене ні дорога не злякає, ні гостинність чужа не затримає, не спокусять гулянки й пиятики. Ви такого гінця ще й не бачили. Ось і зараз усидіти не можу, мене наче хтось шилом із-під лави

на подвиг штовхає, я вже й сорочку дорожню лоєм від бліх намастити
звелів...

* К а п т у р — карний суд шляхти під час безкоролів'я (*лат.*).

** P a t i e n t i a — терпіння (*лат.*).

*** Замало (*лат.*).

**** Образно (*лат.*).

***** Спокійно (*лат.*).

***** У такий спосіб (*лат.*).

***** Небезпека (*лат.*).

***** Тут: у пориві (*лат.*).

Сейм у період міжцарів'я.

РОЗДІЛ III

Проте, попри власні запевнення, пан Заглоба їхав без поспіху. Що ближче під'їздив він до Варшави, то частіше зупинявся в дорозі. Це був час, коли Ян Казимир, король, політик і великий вождь, загасивши сторонні пожежі й визволивши Річ Посполиту від вод потопу, зрікся трону. Все він витерпів, усе виніс, підставляючи груди під удари, що сипалися від зовнішніх ворогів. Та коли після цього король задумав провести реформи всередині країни, то замість підтримки й розуміння народу зустрів тільки спротив і невдячність. Корона стала для нього непосильним тягарем, і він доброхіть відмовився од неї.

Повітові й генеральні сеймики вже завершилися, ксьондз примас Пражмовський призначив конвокаційний сейм на п'яте листопада.⁴

Пристрасті вирували, суперництво між партіями розгорялося, і хоч усі суперечки могло вирішити тільки саме обрання, сейм також викликав неабияке пожвавлення.

Депутати їхали до Варшави у каретах і верхи, з челядниками й пахолками, їхали й сенатори, кожен зі своїм чудовим двором. На дорогах було завізно, у готелях теж, знайти нічліг ставало дедалі важче. Проте панові Заглобі з огляду на його вік кожен намагався дати місце, хоч не раз його незмірна слава ставала й завадою у дорозі.

Бувало, заїде він до якоїсь корчми, де й пальця вже нема де встромити, але вельможа, котрий розташувався там зі своєю челяддю, неодмінно вийде поцікавитися, кого це Бог послав, а побачивши старця з білими як молоко вусами і бородою, люб'язно скаже:

— Ласкаво просимо вашу милість до нашого скромного столу.

Пан Заглоба, як чемний чоловік, почувши таке запрошення, нікому відмовити не міг, гадаючи, що завжди буде жаданим гостем. І коли господар, пропустивши його через поріг, запитав: «Із ким маю честь?», взявшись у боки й заздалегідь тішачись ефекту, відповів двома словами:

— Заглоба sum!

І ніколи не сталося, щоби після цих двох слів його не взяли у міцні обійми й не вигукнули: «День цей запам'ятаю навіки!..» Господар відразу ж скликав приятелів і придворних і казав їм: «Погляньте

лишень, ось він, доблесний воїн, gloria et decus^{*****} славного рицарства Речі Посполитої!». Люди обступали пана Заглобу зусібіч, а молоді цілували поли його дорожнього жупана. Після цього з возів подавали бочівки й анкерки^{*****} з вином, і наставало gaudium^{*****}, яке тривало часом і декілька днів.

Зазвичай вважали, що Заглоба їде депутатом на сейм, а коли він казав, що ні, слова його викликали щире здивування.

Він посилався на те, що поступився своїм мандатом панові Домашевському, мовляв, нехай молоді спільній справі послужать. Одним він називав справжню причину, від інших, коли йому набридали розпитуваннями, відбувався такими словами:

— Я до воєн змалечку звик, ось і захотілося мені на старості трішки Дорошенка полоскотати.

Після цих слів він викликав іще більше захоплення. Не програвав він, на думку довколишніх, і коли сказав, що не обраний на сейм депутатом, усі знали: бувають арбітри⁵, двох депутатів варті. Та й будь-який, навіть найзнаменитіший, сенатор пам'ятав про те, що за кілька місяців настане час виборів і тоді кожне слово такого славного рицаря на вагу золота буде.

Низько вклонялися Заглобі й обіймалися з ним і знатні вельможі. Один підляський пан поїв його три дні. Паци, яких Заглоба у Калужині здибав, на руках його носили.

Тишком-нишком робили старому й неабиякі подарунки. У своєму возі він часто-густо знаходив вино, горілку, скриньки в коштовній оправі, шаблі й пістолети.

Челядникам пана Заглоби теж перепало, а сам він, усупереч своїм намірам і обітниці, їхав так поволі, що на третій тиждень ледве дістався Мінська⁶.

Проте у Мінську Заглоба пробув недовго. В'їхавши на майдан, він побачив перед собою таке багате й розкішне подвір'я, якого досі дорогою не зустрічав: придворні у парадному вбранні, піхоти мало не полк, щоправда неозброєної, бо на сейм із військом їхати заборонялося, але вояки такі добірні й у таких строях, що пишніших і король шведський не мав. Довкола позолочені карети, повози з гобеленами й килимами — у готелях на стіни чіпляти, вози

з кухонним начинням і провізією, прислуга самі чужоземці, ні від кого не почуєш зрозумілої мови.

Побачивши нарешті якогось придворного у польському вбранні, пан Заглоба, передчуваючи добру гулянку, наказав зупинитися і, знявши одну ногу з повоза, запитав:

— А чий це двір, такий розкішний, що й королівському не поступиться?

— Чий же ще, — відповів придворний, — як не нашого господаря, князя конюшого литовського?

— Кого? — перепитав Заглоба.

— Та ви що, ваша милість, глухі? Князя нашого Богуслава Радзивілла, котрий на сейм послом їде, а після виборів, Бог дасть, і королем нашим стане!

Пан Заглоба швидко запхав ногу назад.

— Їдь! — крикнув він візникові. — Нам тут робити нема чого!

І поїхав, трясучись від обурення.

«Боже великий! — вигукнув він. — Шляхи твої незбагненні, і, якщо не вб'єш ти цього зрадника ударом блискавки в шию, то є в тебе якісь приховані від нас, невтаємничених, наміри, хоч, коли розмірковувати чисто по-людському, цього негідника слід було б добряче відшмагати. Проте, напевно, нема порядку в цій стражденній Речі Посполитій, якщо такі запродавці, без сорому й сумління, не лише карі не зазнають, а й спокійнісінько собі роз'їжджають із таким почтом! Чи ба! Вони ще й справи державні вершать! Ні, либонь, настав нам кінець, бо де, у якій іншій країні таке можливе? Добрий був король *Joannes Casimirus*, та добрий аж занадто, бо здирників геть розбалував, до безкарності привчив. А втім, винуватий не він один. Як бачимо, у народі нашому пропало і сумління громадянське, і почуття справедливості. Тьху, тьху! Він — і раптом депутат! У його підлі руки громадяни цілісність і безпеку Вітчизни передають, у ті самі руки, якими він Вітчизну роздирав і у шведські ланцюги заковував! Загинемо ми, достеменно загинемо! Його ще й на короля ладять... А що?! Мабуть, у нас усе можливе. Він — депутат! О Боже, адже в законі чітко сказано, що не може бути депутатом той, хто в чужих державах посади обіймає. А він же у прусському князівстві у свого дядька⁷ паскудного генерал-губернатор! Ну, постривай, я тебе за руку

схоплю! А перевірка повноважень навіщо? Нехай я бараном стану, а мій візник різником, якщо сам я не проберуся в залу і як простий арбітр цієї матерії не зачеплю. Серед депутатів знайдуться такі, що мене підтримають. Не знаю, чи зможу я тебе, зрадника і такого магната, здолати й повноважень позбавити, але до обрання не дійде діло, у цьому я впевнений. Бідоласі Міхалу доведеться зачекати, бо я тут *pro publico bono****** клопочуся».

Так розмірковуючи, пан Заглоба поклав собі взятися до перевірки повноважень і для цього перетягти на свій бік декого з депутатів. Тому він із Мінська до Варшави їхав квапливо, щоб устигнути до початку сейму.

А втім, дістався він заздалегідь. Проте депутатів і людей сторонніх було стільки, що житла ані у самій Варшаві, ані на Празі, ані в інших передмістях годі було знайти ні за які гроші. Важко було й напроситися до кого-небудь, бо в одній комірчині тіснилося по декілька осіб. Першу ніч пан Заглоба спокійнісінько переночував у Фукера в крамничці, але на другий день, протверезівши й опинившись знову у своєму возі, не знав, що йому робити.

— Боже! Боже! — вигукував він спересердя, проїжджаючи Краківським передмістям і розглядаючись навсібіч, — ось костьол бернардинів, а он руїни палацу Казановських! О, невдячне місто! Власною кров'ю й зусиллями я виривав тебе з рук ворога, а тепер ти мені старому, що дожив до сивини, шкодуєш куточка, де голову прихилити.

Зрештою, місто аж ніяк не шкодувало для шановного старого куточка, але, на жаль, воно його не мало.

І все-таки люди недарма казали, що пан Заглоба народився під щасливою зіркою, бо не встиг він доїхати до палацу Конєцпольських, як чийсь голос збоку окликнув візника:

— Стій!

Челядник притримав коней, і до воза з веселою усмішкою підбіг незнайомий шляхтич.

— Пане Заглобо! Невже не впізнаєте мене, ваша милість? — вигукнув він.

Перед Заглобою стояв чоловік років на тридцять із гачком, у рисячій шапці з пером, що відразу виказувало в ньому приналежність до

війська, у червоному жупані й темно-червоному кунтуші, підперезаний витканим золотом поясом. Обличчя незнайомиць мав надзвичайно вродливе. Він був блідий, степові вітри лише трішки позолотили його щоки, блакитні очі дивилися задумливо й журливо, правильність рис здавалася, як для чоловіка, навіть дещо нарочитою. Він був одягнений у польське вбрання, але волосся мав довге, а борідку коротко підстрижену на чужоземний манір. Зупинившись біля воза, незнайомиць уже широко відкрив руки для обіймів, а пан Заглоба, й досі не згадавши, хто це, перегнувся й обняв його за шию.

Вони довго стискали один одного, але Заглоба час від часу хотів відхилитися, щоб ліпше розгледіти незнайомця, і нарешті, не витримавши, сказав:

— Вибач, добродію, ніяк не згадаю, з ким маю честь...

— Гаслінг-Кетлінг!

— Ой лелечко! Бачу, обличчя знайоме, але в цьому одязі тебе не впізнати, раніше, пригадую, ти носив рейтарський колет. Тепер же вбрання на тобі польське?

Бо я Річ Посполиту, що мене, скитальця, замолоду обігріла й нагодувала, матір'ю своєю вважаю, про іншу й не мрію. Ти, ваша милість, іще не знаєш, що після війни я і громадянство польське отримав?

— Ти мені повідомив приємну новину. Так тобі добре пощастило!

— І не лише в цьому, бо я у Курляндії⁸, на самісінькому кордоні зі Жмуддю, зустрів однофамільця, котрий мене прийняв за сина, гербом своїм обдарував і спадок передав. Живе він у Свентей, у Курляндії, але й тут має невеликий маєток, Шкуди, який він на мене записав.

— Нехай Бог тобі допомагає! То ти, либонь, і воювати покинув?

— Якщо тільки знадобиться, я хоч зараз готовий. Вже й сільце в оренду передав, а тут нагоди чекаю.

— Ну ти й зух! Чисто як я замолоду, хоч ще й сьогодні бадьорість у тілі відчуваю. Що у Варшаві поробляєш?

— Приїхав депутатом на сейм.

— Матір Божа! Та ти, я бачу, вже справжнісінький поляк!

Молодий рицар усміхнувся.

— Душею я поляк, а це, мабуть, найважливіше.

— Одружився?

Кетлінг зітхнув.

— Поки що ні.

— А треба було б. Та постривай! Може, ти й досі за Оленькою Білевич зітхаєш?

— Якщо тобі й про це, ваша милість, відомо, хоч я гадав, що це тільки моя таємниця, то знай, не маю я поки що іншого предмета для зітхань...

— Заспокойся, голубе! Вона ось-ось маленького Кмитиця світу подарує. Дай собі спокій! Невдячне це діло зітхати за тією, котра давно вже у мирі й злагоді з іншим живе. Скажу тобі правду, це смішно...

Кетлінг підніс журливі очі до неба.

— Я тільки сказав, що поки що іншого предмета не маю!

— Не бійся, матимеш! Оженимо ми тебе! З власного досвіду знаю, що в коханні зайва вірність тільки прикрощів додає. Я теж свого часу був вірний, як Троїл⁹, а вже стільки натерпівся, стільки добрих партій пропустив!

Дай Боже кожному такої бадьорості, як у вашої милості в такі поважні роки!

— Жив завше скромно, тому жодна кісточка у мене не болить! Де ти зупинився, чи знайшов собі помешкання?

— Садибка у мене в Мокотові, добра й зручна, я після війни її поставив.

— От щасливчик! А я відучора по всьому місту гасаю, і марно.

— Отакої! Добродію, зроби мені ласку, їдьмо до мене! У дворі, окрім будинку, є флігель і стайня. Знайдеться місце і для челяді, і для коней.

— Мабуть, небо мені тебе послало, не інакше.

Кетлінг сів у воза, і вони поїхали.

Дорогою Заглоба розповідав йому про біду, що сталася з паном Володийовським, а Кетлінг, уперше почувши про це, у відчаї ламав руки.

— Твоя новина і для мене ніж гострий, — нарешті вимовив він. — Можливо, ти й не знаєш, ваша милість, як ми з ним останнім часом приятелювали. У Пруссії разом фортеці брали, шведські гарнізони викурювали. З паном Любомирським воювали і в Україну ходили, вже після смерті князя руського воєводи, під орудою коронного маршала Собеського. Одна кульбака нам за подушку правила, з однієї миски їли,

Кастором і Полуксом нас називали. І аж тоді, коли Міхал по панну Борзобогату на Жмудь поїхав, час separationis^{*****} настав, але хто міг подумати, що сподівання його, як стріла на вітрі, такими швидкоплинними будуть.

— Нема нічого постійного у цій юдолі смутку, — відповів пан Заглоба.

— Нічого, окрім справжньої приязні.... Добре було б розвідати, де він тепер. Може, коронний маршал щось підкаже, він Міхала як рідного сина любить. А якщо ні, то сюди виборці з усіх усюд поприїздили. Бути не може, щоб ніхто нічого про такого славного рицаря не чув. Я вам, добродію, чим зможу допоможу. І для брата рідного не зробив би більше.

Отак, бесідуючи, дісталися вони й Кетлінгової садиби, у якій стояв добротний будинок. Там було і багате оздоблення, і чимало коштовних речей — і куплених, і трофеїв усіляких. А вже зброї — добірна колекція. Пан Заглоба, побачивши її, аж розчулився і сказав:

— Ого! Та ти, мосьпане, можеш і двадцять осіб помістити. Як же мені пощастило тебе зустріти! Я міг би і в пана Антонія Храповицького¹⁰ зупинитися, він мій давній знайомий і приятель. І Паці¹¹ мене до себе запрошували, вони супроти Радзивіллів людей збирають, але я тобі перевагу віддав.

— Чув я від виборців литовських, — мовив Кетлінг, — що саме тепер, коли до Литви черга дійшла, головою сейму хочуть пана Храповицького призначити.

— І слушно. Чоловік він чесний, судить тверезо, може, трохи занадто. Для нього згода найважливіша. Так і дивиться, як би когось із кимось помирити. А це річ марна. І все-таки, скажи мені щиро, що ти думаєш про Богуслава Радзивілла.

— Відтоді, як татари Кмитиця мене під Варшавою у полон захопили, чути про князя не хочу. Службу свою я покинув і більше про неї клопотати не стану — сила у князя велика, проте людина він зла й підступна. Надивився я на нього вдосталь, коли він у Таурогах на чесноту цього янгола, цього небесного створіння замірявся.

— Якого небесного? Чоловіче, що ти кажеш! Вона з тієї самої глини, що й решта, виліплена і, як будь-яка інша фаянсова посуда, розбитись може. А втім, мені до неї байдуже, не про неї йдеться!

Заглоба враз побагровів і витріщився від гніву.

— Подумати тільки, ця шельма — депутат!

— Про кого ти? — здивовано запитав Кетлінг, у якого Оленька досі була на думці.

— Та про Богуслава Радзивілла! Але ж перевірка повноважень навіщо? Послухай, ти ж і сам депутат, можеш цю матерію зачепити, а вже я завторую тобі зверху, не бійся! На нашому боці закон, а вони його обійти хочуть, ну що ж, можна й серед арбітрів смуту влаштувати, ще й таку, що кров проллється.

— Не починай смуту, ваша милость, Христом-Богом благаю. Матерію цю я зачеплю, це слушно, але боронь Боже на сеймі посіяти смуту.

— Я і до Храповицького піду, хоч він мазун, лемішка, а жаль. Від нього, як від майбутнього голови сейму, багато що залежить. Я і Паців на князя нацькую. Про всі його шахрайства розкажу привселюдно. Адже чув я дорогою, що цей пройдисвіт у королі мітить!

— До повного занепаду має дійти народ, та й не заслуговує на інше, якщо обере собі такого короля, — відповів Кетлінг. — А тепер, мосьпане, відпочинь добре, а згодом якогось дня навідаємося до пана коронного маршала, — може, щось про Міхала дізнаємось.

***** Краса й гордість (лат.).

***** А н к е р о к — дерев'яне барилице місткістю від 16 до 50 літрів.

***** Гуляння (лат.).

***** Для спільного добра (лат.).

***** Розлуки (лат.).

РОЗДІЛ IV

За кілька днів відкрився сейм, скликаний у період безкоролів'я, на якому, як і передбачав Кетлінг, жезл голови був вручений панові Храповицькому, тодішньому підкоморію смоленському, що згодом став воєводою вітебським. Ішлося про визначення дня виборів і призначення найвищої ради. Інтриги різних сторін у подібних справах означали не вельми багато, і тому здавалося, що сейм відбудеться мирно. Проте від самого початку спокій був порушений перевіркою виборчих повноважень. Коли депутат Кетлінг засумнівався у виборчих повноваженнях пана бельського писаря і його приятеля князя Богуслава Радзивілла, із натовпу арбітрів відразу ж пролунав потужний бас: «Зрадник! Чужим панам служить!» Цей голос був підхоплений іншими, їхній приклад наслідував дехто із депутатів, і несподівано сейм розпався на дві ворожі партії: одна хотіла позбавити бельських депутатів виборчих повноважень, друга ревно їх захищала. Довелось удатися до суду, який залагодив справу, визнавши повноваження Радзивілла законними.

І все-таки для князя конюшого це був тяжкий удар: одне те, що хтось посмів засумніватися у його повноваженнях, *coram publico****** заявив про його зраду і віроломство під час останньої війни зі шведами, зганьбивши перед усією Річчю Посполитою, вибило у честолюбця ґрунт із-під ніг.

Правду кажучи, він сподівався на те, що, коли прибічники Конде¹² схопляться з прихильниками Нейбурга й Лотарингії, не беручи до уваги всякої дрібноти, вибір депутатів упаде на свого співвітчизника.

Пиха й підлабузники нашіптували йому, що таким співвітчизником може бути тільки він, великий розумник, що має могутній і високий рід, доблесний рицар, інакше кажучи, він і ніхто інший.

Тримаючи діла свої у глибокій таємниці, князь давно вже розкинув сіті у Литві, а тепер закинув їх і у Варшаві, і ось халепа, сіть ураз прорвали, ще й так сильно, що могла вийти вся риба. На суді, який розглядав справу, князь скреготів зубами від злості, але Кетлінг, як депутат, був йому не підвладний, і тоді Радзивілл пообіцяв серед своїх

придворних нагороду тому, хто покаже на арбітра, котрий слідом за Кетлінгом прокричав на всю залу: «Зрадник і запроданець!»

Пан Заглоба був надто відомий, щоб його прізвище довго могло залишатися в таємниці. Та він і не ховався. А князь конюший, довідавшись, із ким має справу, хоч і розлютився, проте побоявся виступити супроти такої знаної персони.

Старий жовнір знав собі ціну, тому, почувши про погрози князя, на одному великому шляхетському зібранні сказав:

— Якщо у мене з голови впаде хоч волосина, декому гірко буде. Коронація вже невдовзі, а ще й, коли зібрати братніх шабель тисяч зі сто, недалеко й до різанини...

Слова ці дійшли до князя, він закусив губу в зневажливій посмішці, але в душі визнав, що Заглоба мав слушність.

Наступного дня він, напевно, змінив свою думку, бо, коли на бенкеті у князя кравчого хтось заговорив про Заглобу, Богуслав сказав:

— Чував я, цей шляхтич ставиться до мене неприхильно, але я так старих рицарів шаную, що, хоч він і далі буде недоброзичливий до мене, шанувати його не перестану.

А через тиждень на прийомі у пана гетьмана Собеського він повторив ці слова самому панові Заглобі.

Побачивши князя, пан Заглоба й бровою не повів, обличчя його було на диво спокійне, і все-таки серце його трохи здригнулося, усі знали, що князь людожер і руки в нього довгі, його всі бояться. А князь тим часом звернувся до нього з другого кінця столу і сказав:

— Милостивий пане добродію Заглобо, дійшло до мене, що ви, ваша милость, не будучи депутатом, задумали мене невинного моїх повноважень позбавити, але я по-християнському вам прощаю, а як треба, можу й протекцію скласти.

— Я дотримувався тільки конституції, — відповів пан Заглоба, — що вважаю обов'язком кожного шляхтича, *quod attinet*^{*****} протекції, то у мої роки її мені може скласти тільки Бог, бо я маю вже під дев'яносто.

— Шанований вік, якщо життя ваше було таке ж добре, як і довге, у чому, зрештою, я анітрохи не маю сумніву.

— Служив Вітчизні й своєму панові, про інших панів не думаючи.

Князь трохи скривився.

— Але ж супроти мене замишляли недобре, ваша милість, я чув про це. Та нехай буде поміж нами мир. Усе забуто, навіть те, що ви, добродію, нацьковували contra me^{*****} моїх заздрісників. Із тим своїм переслідувачем я ще поквитаюся, але вам ладен подати руку і запропонувати дружбу.

— Чину я не дійшов, та й зависока це для мене честь. Для такої дружби мені довелося б увесь час підстрибувати або видиратися, а це на схилку літ ой як важко. Якщо ви, ваша князівська могутність, із моїм приятелем Кмитицем рахунки звести прагнете, то від душі вам раджу: облиште цю арифметику.

— Перепрошую, а чому?— поцікавився князь.

— Бо в арифметиці чотири дії. Може, у пана Кмитиця прибуток і непоганий, та в порівнянні з вашими багатствами це дрібка, отже, ділити його він не згодиться; множенням заклопотаний сам; відняти в себе нічого не дозволить; міг би хіба що дещо додати, та не знаю, ваша князівська могутність, чи вам це буде до вподоби.

І хоч князь не раз брав участь у подібній полеміці, чи то спосіб розмірковувати, чи то зухвалість пана Заглоби так його вразили, що він наче язика проковтнув. У гостей животи затряслися від сміху, а пан Собеський, гучно розреготавшись, промовив:

— Впізнаю старого збаражця! Він не лише шаблею, а й язиком добряче махає! Ліпше такого не чіпати.

Князь Богуслав, бачачи, що пан Заглоба непохитний, не пробував більше його переманювати, але під час бенкету мимоволі кидав на старого рицаря злі погляди.

Пан гетьман Собеський, розохотившись, не переставав говорити:

— Великий ви, пане брате, майстер битися на шаблях. Чи є рівний вам у Речі Посполитій?

— Шаблею володіє не гірше за мене пан Володийовський, — відповів задоволений похвалою Заглоба. — Та й Кмитиця я підучив непогано.

Сказавши це, він зиркнув на Радзивілла, але князь удав, що не чує, і спокійнісінько розмовляв із сусідом.

— О так! — погодився гетьман. — Я пана Володийовського не раз у ділі бачив і готовий довіритися йому, навіть якщо мова піде про долю

усього християнства. Жаль, що такого жовніра лихо, наче буря, підкосило.

— А що з ним сталося? — запитав пан Сарбевський, цеханівський мечник.

— Наречена його дорогою додому, в Ченстохові, померла, — відповів пан Заглоба. — Але найгірше те, що я ніяк не можу дізнатися, куди він сам подівся.

— О Боже! — відгукнувся на це пан Варшицький, краківський каштелян. — Так я ж зустрів його, їдучи до Варшави, він повідав мені, що, втомившись від мирської марноти, вирішив у Mons regius піти, аби там у постах і молитвах свою земну путь закінчити.

Пан Заглоба схопився за рештки свого чуба.

— Камедулом¹³ став, як на сповіді вам кажу! — вигукнув він у відчаї.

Звістка пана каштеляна справила на всіх неабияке враження.

Гетьман Собеський, котрий у жовнірах душі не чув і ліпше від інших знав, як потрібні вони Вітчизні, зажурився і по хвилі сказав:

— Людській вільній волі й славі Божій опиратися гріх, але все-таки жаль, не приховуватиму від вас, панове, що велика це втрата. Жовнір він був хоч куди, давнього вишколу, вихований князем Ієремією, такий у будь-якому бою невідпорний, а вже супроти орди й гультайства всякого надійнішого захисника не знайти. В степах у нас лишень декілька таких наїзників знайдеться: у козаків — пан Пиво, а в нашому війську пан Рущиць, та куди їм до пана Володийовського.

— Щастя ще, що часи нині трохи спокійніші, — зауважив цеханівський мечник, — і що нехристи ці дотримуються підгаєцьких трактатів¹⁴, добутих незрівнянним мечем мого добродійника.

Тут пан мечник уклонився гетьманові Собеському, а той, улещений висловленою йому перед усіма похвалою, відповів:

— Передусім Усевишньому треба дякувати за те, що він дозволив мені лягти як вірному псу на порозі Речі Посполитої і ворогів її покусати без жалю. Та ще жовнірикам нашим за вірну службу подякуймо. Хан був би радий дотримувати трактатів, це достеменно мені відомо, але й у самому Криму згоди нема, а вже білгородська орда й зовсім із покори вийшла. Звістка прилетіла, що на молдавських рубежах збираються хмари, ось-ось буря вдарить. Я наказав стежити за дорогами, та тільки жовнірів мало. Носа висунеш — хвіст застряне,

а вже старих вояків, тих, що орду з усіма її хитрощами знають, хоч на пальцях полічити, тому я й кажу: кепсько нам без пана Володийовського!

Тут Заглоба, котрий досі тримався за голову, змахнув руками й вигукнув:

— Не буде він камедулом, я не допущу до цього, нехай навіть мені доведеться наліт на Mons regius улаштувати і силою його вивести. Присягаю вам! Завтра зранку по нього їду. Може, він мене послухає, а ні — я до генерала всіх камедулів, до самого ксьондза примаса доберуся, хоч заради цього мені до Риму їхати доведеться. Не хочу я применшувати слави Божої, але який із нього камедул, у нього й волосся на бороді не росте. Його не більше, ніж у мене на кулаці. Бігме, кажу правду! Він і молитов співати не вміє, а якщо й заспіває, то всенькі щури із кляштора повтікають, подумують, кіт занявчав, весілля справляючи. Даруйте, ваші милості, бо я кажу, що мені на язык спаде. Мав би я рідного сина, не любив би його так, як цього молодця. Бог йому суддя! Бережи його Боже! Ну нехай би вже хоч бернардинцем став, а то на тобі — камедул. Ні, допоки я живий, не бувати цьому. Від самісінького ранку до ксьондза примаса піду, щоб дав мені листа до пріора.

— Постригу ще бути не могло, — втрутився пан Варшицький. — Але ти, мосьпане, його не підганяй, а то ще затнеться. Та й на те треба зважати, що, можливо, у цьому бажанні воля Божа таїться.

— Воля Божа? Та невже? Воля Божа поспіхом не приходить. А скорий поспіх — людям посміх, каже народне прислів'я. Якби на це була Божа воля, я давно б у ньому покликання відчув, та тільки він не ксьондз, а драгун. Якби він слухав голос розуму і вчиняв за ним, я змирився б, але Божа воля не налітає на людину зненацька, мов яструб на чирянку. Я примушувати його не стану. Перш ніж піду, добре обдумаю, що йому сказати, щоб він одразу не випурхнув у мене з рук. Та на все воля Божа і надія. Завше наш жовнірик моїм судженням більше, аніж власним, вірив, дасть Бог, якщо він бодай трохи на себе схожий, і цього разу так буде.

***** Привселюдно (лат.).

***** Що стосується (лат.).

***** Супроти мене (лат.).

РОЗДІЛ V

Наступного дня, заручившись листом від ксьондза примаса й обговоривши весь план дій із Кетлінгом, пан Заглоба подзвонив у дзвіночок біля кляшторної брами на Mons regius. Із хвилюванням чекав він, як прийме його пан Володийовський. На саму думку про це серце його калатало сильніше. Звісно, він обмислив прийдешню розмову в усіх деталях, і тепер роздумував, із чого почати, розуміючи, що багато що вирішать перші миті. З цією думкою він подзвонив у дзвіночок іще раз, а коли у замку скрипнув ключ і хвіртка трохи прочинилася, рішуче рушив уперед, а сторопілому юному ченцеві сказав:

— Я знаю, щоб сюди зайти, треба мати особливий привід. Та ось у мене лист від ксьондза примаса, зробіть ласку, *carissime frater*^{*****}, передайте його отцю пріору.

— Бажання ваше буде виконане, ваша милость, — відповів ченчик і низько вклонився, побачивши примасову печатку.

Промовивши це, він потяг за прикріплений до язичка дзвіночка ремінь двічі, щоб покликати когось, бо сам відійти од хвіртки не міг.

На сигнал дзвіночка з'явився другий чернець і, забравши листа, мовчки пішов, а пан Заглоба поклав на лавку вузлик, який тримав у руках, і сів тут же, через силу відсапуючись.

— *Frater*, — сказав він нарешті, — чи давно ти у ченцях ходиш?

— Вже п'ятий рік, — відповів той.

— Подумати тільки, такий юний — і п'ять років! Тепер уже, якби навіть і схотілося вийти, запізно. Либонь, сумуєте іноді за мирським життям, одного військова служба вабить, другого — забави й гуляння, третього молодички...

— *Apage!*^{*****} — вигукнув ченчик і перехрестився.

— А що? Невже спокуси не діяли? — повторив пан Заглоба.

Але ченчик недовіжливо поглянув на цього посланця примаса і відповів:

— Тому, за ким ці двері зачинилися, вороття немає.

— Ну це ми ще побачимо! Як там пан Володийовський поживає? Чи здоровий?

— Тут нема нікого, кого б так називали.

— Брат Міхал, — сказав навмання пан Заглоба. — Колишній драгунський полковник, що недавно до вас прийшов.

— Його ми називаємо брат Єжи, але обітниці він не давав, термін послуху ще не вийшов.

— І не дасть, напевно, бо й ти, frater, не повіриш, який це був бабій! Другого такого женолюбця у жодному кляшто... а нехай тобі всячина, я хотів сказати, у жодному полку не знайдеш, хоч усе військо перебери...

— Такі речі мені й слухати негоже! — відповів ченчик, дивуючись дедалі більше.

— Послухай, frater! Не знаю я, де у вас мода гостей приймати, якщо тут, раджу, як сюди прийде брат Єжи, ліпше вийти, он хоч би у ту келію біля хвіртки, бо у нас тут будуть світські розмови.

— Піду хоч зараз, від гріха чимдалі, — сказав чернець.

Тим часом з'явився Володийовський, інакше кажучи, брат Єжи, але Заглоба не впізнав його, так сильно пан Міхал змінився.

Передусім у білому чернечому вбранні він здавався вищим, ніж у драгунському колеті, по-друге, колись хвацько підкручені вгору, мало не до самих очей, вуса тепер обвисли. Брат Єжи, схоже, намагався запустити й бороду, і вона стирчала русими пасмами не більше ніж на півпальця завдовжки. До того ж він схуд і навіть висох, а найголовніше, очі в нього погасли. Понуривши голову і сховавши на грудях під сутаню руки, сердега йшов, ледве переставляючи ноги.

Пан Заглоба, попервах не впізнавши його, вирішив, що сам пріор вийшов його зустріти. Він підвівся з лави й прочитав перші слова молитви:

— Laudetur...*****

Але, придивившись, відкрив обійми й вигукнув:

— Пане Міхале! Пане Міхале!

Брат Єжи дав обійняти себе, щось схоже на ридання струснуло його груди, але очі так само залишалися сухими.

Пан Заглоба довго стискав його і нарешті заговорив:

— Не один ти оплакував своє нещастя. Плакав я, плакали Кмитиці й Скшетуські. На все воля Божа! Змирися з нею, Міхале! Нехай же тебе Отець милосердний винагородить і втішить!.. Мудро ти вчинив,

що на цей час оселився у цих мурах. У скорботі думки про Бога — найкраща втіха. Дай мені ще раз притиснути тебе до серця. Майже не бачу тебе, сльози геть очі застиляють!

Пан Заглоба, дивлячись на Володийовського, насправді розчулився до сліз. Нарешті, виплакавшись, промовив:

— Даруй, брате, що урвав твої спокійні молитовні роздуми, але не міг я вчинити інакше, та й сам ти з цим погодишся, вислухавши мої докази! Ох, Міхале, Міхале! Скільки ми вкупі пережили і доброго, й лихого! Чи знайшов ти за цією огорожею хоч якусь утіху?

— Знайшов, — відповів пан Міхал, — знайшов у словах, що їх денно і нічно тут чую і тверджу й ладен твердити аж до смерті: *memento mori!****** У смерті моя втіха.

— Гм! Смерть куди легше на бранному полі знайти, аніж у кляшторі, де життя день за днем плине так, ніби хтось клубок поволі розмотує...

— Тут немає життя, бо немає справ земних, і душа, ще не розлучившись із тілом, уже в іншому світі перебуває.

— Якщо так, то не стану тобі говорити, що білгородська орда на Річ Посполиту зуби точить, адже тобі тепер до цього байдуже?

Пан Міхал ураз ворухнув вусиками, правиця мимоволі потяглася ліворуч, але, не знайшовши шаблі, знову зникла під сутаню. Він понурих голову й сказав:

— *Memento mori!*

— Слушно, слушно! — відповів пан Заглоба, з виразним нетерпінням кліпаючи своїм здоровим оком. — Щойно вчора гетьман Собеський сказав: «Нехай би Володийовський ще й цю бурю з нами зустрів, а потім і в який завгодно кляштор пішов. Господь на нього за це не розгнівався б, навпаки, був би чернець хоч куди». Але важко й дивуватися, що власний спокій тобі за спокій Вітчизни дорожчий, як то кажуть, *prima caritas ab ego******.

Залягла тривала тиша, тільки вусики у пана Міхала здригнулися й настовбурчилися.

— Обітниці ще не давав? — зненацька запитав пан Заглоба. — Отже, хоч зараз можеш звідси вийти?

— Ченцем я ще не став, бо очікував на це Божої ласки і тієї години, коли скорботні земні думки перестануть томити душу. Проте Божа ласка на мене зійшла, спокій повернувся, вийти я можу, але не хочу —

наближається термін, коли я з чистим сумлінням, відсторонившись од земних помислів, дам обітницю.

— Не хочу я тебе відмовляти, та й ревність твоя мені подобається, хоч, пам'ятаю, Скшетуський, надумавши свого часу постригтися в ченці, чекав, коли над Вітчизною ущухне буря. Роби як хочеш. Справді не стану тебе відмовляти, бо я і сам колись про кляшторне життя мріяв. Було це півстоліття тому, пам'ятаю, як став послушником. Щоб я з цього місця не зійшов, коли кажу неправду! Але, на жаль чи на щастя, Господь розпорядився інакше... Про одне тільки благаю тебе, Міхале, вийди звідси хоч на днину.

— Навіщо? Дайте мені спокій! — відповів пан Володийовський.

Пан Заглоба заревів уголос, витираючи сльози полами кунтуша.

— Для себе, — говорив він уривчастим голосом, — для себе не шукаю я порятунку, хоч князь Богуслав Радзивілл обіцяє помститися мені й убивць на мене нацьковує, а мене, старого, захистити й убезпечити від нього нема кому. Думав, що ти... Та годі про це! Я все одно тебе як сина любитиму, навіть якщо ти у мій бік і не глянеш... Про одне благаю, молися за мою душу, бо мені від рук Богуславових не втекти!.. Нехай мене спіткає те, що буде! Але знай, що другий твій приятель, котрий останньою скибкою хліба з тобою ділився, лежить-помирає і неодмінно побачити тебе хоче, щоб зізнатися в чомусь, без чого його душа не упокоїться.

Пан Міхал, який із хвилюванням слухав розповідь пана Заглоби про небезпеки, що загрожують йому, тут не витримав і, схопивши його за плечі, спитав:

— Хто ж це? Скшетуський?

— Не Скшетуський, а Кетлінг!

— Боже милосердний, що з ним?

— Мене захищаючи, він був тяжко поранений посіпаками князя Богуслава і не знаю, чи проживе ще бодай день. Заради тебе, Міхале, зважилися ми на все, тільки для цього і до Варшави приїхали, про одне думаючи, як тебе втішити. Вийди звідси хоч на дві днини і втіш умирущого. А потім повернешся... даси обітницю... Я привіз листа від отця примаса до пріора, це щоб тобі не ставили перепон... Тож поквапся, бо кожна хвилина дорога!..

— Боже милостивий! — вигукнув пан Володийовський. — Що я чую! Перепон мені ставити й так не можуть, я тут лишень послужник. Боже ти мій, Боже! Прохання вмирущого — це ж святе! Йому я відмовити не можу!

— Смертельний був би гріх! — вигукнув пан Заглоба.

— Істинна правда! Вічно цей зрадник Богуслав! Якщо я не помщуся за Кетлінга, довіку мені не бачити цих мурів... Знайду я цих його посіпак, цих убивць, я їм макітри порозбиваю! Боже милостивий, мене вже й думки грішні брати стали! Memento mori!.. Зачекай мене, ваша милость, я зараз переодягнуся у старе вбрання, бо в сутані виходити мені у світ не можна...

— Ось одежа! — крикнув пан Заглоба, простягаючи руки до вузлика, що лежав збоку на лаві. Я все передбачив, усе приготував... Тут і чоботи, і шабля чудова, і кунтуш...

— Ходімо, ваша милость, до мене в келію, — квапливо запропонував маленький рицар.

І вони пішли, а коли з'явилися знову, то поруч із паном Заглобою йшов уже не ченчик у білому вбранні, а офіцер у жовтих ботфортах, із шаблею при боці, з білою портупеєю через плече.

Пан Заглоба підморгував оком, а побачивши брата-воротаря, котрий із виразним обуренням відчинив їм хвіртку, всміхнувся у вуса.

Неподалік кляштору, трохи нижче, стояв віз пана Заглоби із двома челядниками: один сидів на козлах, притримуючи віжки добре запряженого четверика, якого пан Володийовський мимоволі окинув поглядом знавця, другий стояв поряд — у правиці він тримав запліснявілий невеличкий дзбан із вином, у лівиці — два келихи.

— До Мокотова далеченько, — сказав пан Заглоба, — а при ложі Кетлінга чекає на нас велика журба. Випий, Міхале, щоб легше тобі було витримати удари долі, бо ослаб ти, як погляну.

Сказавши це, пан Заглоба взяв із рук у пахолка дзбан і наповнив келихи загустілим від старості солодким угорським вином.

— Достойний напій, — зауважив він, поставивши дзбан на землю і беручи в руки келихи. — За здоров'я Кетлінга!

— За здоров'я! — повторив пан Володийовський. — Поспішаймо!

Вони одним духом осушили келихи.

— Поспішаймо! — повторив пан Заглоба. — Наливай, хлопче! За здоров'я Скшетуського! Поспішаймо!

— Вони знову випили одним духом, і справді треба було поспішати.

— Сідаймо! — заволав пан Володийовський.

— Невже ти за моє здоров'я не вип'єш? — жалісливим голосом запитав пан Заглоба.

— Ну ж бо! Тільки жвавіше!

І вони випили втретє. Заглоба перехилив відразу, хоч у келиху залишилося з чарку, відтак, навіть не встигнувши витерти вусів, заходився волати:

— Був би я невдячником, якби й за тебе не випив. Наливай, хлопче!

— Красно дякую, приятелю мій! — відповів брат Єжи.

У дзбані завиднілося дно. Пан Заглоба схопив його за горло і розчерепив на друзки, бо не міг терпіти порожнього посуду. Потім вони швидко сіли й поїхали.

Шляхетний напій швидко наповнив їхню кров живильним теплом, а серця надією. Щоки брата Єжи взялися легким рум'янцем, а погляд став як колись бистрим.

Рука його мимоволі кілька разів потяглася до вусиків, тепер вони знову, як маленькі шильця, стирчали догори, майже торкаючись очей. Він із цікавістю розглядався довкола, немовби бачив усе вперше.

Зненацька пан Заглоба вдарив себе рукою по колінах і ні сіло ні впало крикнув:

— Гоп! Гоп! Щойно Кетлінг тебе побачить, ураз одужає! Запевняю тебе! Гоп! Гоп!

І, на радощах обхопивши Міхала за шию, почав стискати його щосили.

Володийовський не залишився у нього в боргу, і вони щиро притискали один одного до грудей.

Якийсь час вони їхали мовчки, але мовчання це було цілющим.

Тим часом обабіч дороги з'явилися слобідські хатки.

Усе навкруги аж кипіло. Туди й сюди квапилися міщани, барвисто вдягнена челядь, жовніри, шляхтичі, виряджені як на весілля.

— На сейм з'їхалася тьма народу, — пояснив пан Заглоба, — може, й не всякий у справі, але ж подивитися і послухати всім хочеться. Заїжджі двори й корчми так переповнені, що кутка вільного не

КУПИТИ